

בין יהדות, נצרות ואסלאם על גלי הים התיכון עם שודדים

תרגום חדש של ספר על שמואל פאלאצ'ה (1550-1616), בן הפזורה היהודית-הספרדית יליד מרוקו, מקפל בתוכו שלל היסטוריות: של חייו הסוערים של פאלאצ'ה ומשפחתו, של יחסים בינלאומיים ושודדי ים במערב הים התיכון, ושל אמונה ושייכות בקרב יהודים ומוסלמים לאחר גירוש ספרד

מירי אליאב-פלדון

שמואל פאלאצ'ה: סוחר, שודד ים ודיפלומט בין מרקש לאמסטרדם

מאת מרסדס גרסיה-ארנל וחרארד ויכרס

תרגום: מהולנדית רן הכהן; תרגום הנספחים מספרדית אור חסון
הוצאת מאגנס 2021

מיקרו-היסטוריה היא הסוגה האהובה עלי ביותר במחקרים על העבר. מדובר בחיבורים המתארים קורותיה של דמות שולית אחת ובאמצעותה תהליכים מרכזיים בחברה בת הזמן. הספרים הטובים והמפורסמים בסוגה זו – למשל, *שובו של מרטן גר* מאת נטלי זימון דייוויס או *הגבינה והתולעים* של קרלו גינצבורג – הם בגדר חור מנעול המאפשר להציץ אל עולם שלם. הם מאפשרים לקורא, המומחה וההדיוט, לחוש ממש את התקופה ברמה האנושית מחיי היומיום ועד הלבטים של אנשי שלטון, תוך כדי קריאה מהנה במעללים ובדרמות של גיבורות הפרשה וגיבוריה.

מחברי הספר, *שמואל פאלאצ'ה: סוחר, שודד ים ודיפלומט בין מרקש לאמסטרדם*, מעידים שהם, כמו מסייה ז'ורדן של מולייר שלא ידע שהוא מדבר פרוזה, לא ידעו שהם כותבים מיקרו-היסטוריה בעת שחיברו את המהדורה הספרדית הראשונה שלו בשנות התשעים של המאה הקודמת, אבל יצא תחת ידם ספר מרתק על יהודי אחד ובני משפחתו ובנותיה, שקורותיהם במרוצת המאות השש-עשרה והשבע-עשרה חושפים עולם ומלואו. אך בניגוד למנוקו של גינצבורג ולמתחזה למרטן גר של זימון דייוויס, שלא חרגו כמעט כל חייהם ממחוזות ילדותם, פאלאצ'ה ובניו השאירו עקבות בארכיונים של מרוקו, ספרד, צרפת, אנגליה, הולנד והאימפריה העות'מאנית – ולא מן הנמנע שחותמם עוד יתגלה גם במקומות נוספים.

לא מעט מחקרים מלומדים נכתבו על הפזורה היהודית-הספרדית אחרי הגירוש, ואולם הקריאה בספר זה היא חוויה מסוג אחר: אנחנו אוחזים בכנפי מעילו של שמואל פאלאצ'ה (נולד בפס שבמרקו בשנת 1550 בקירוב ומת באמסטרדם ב-1616) ומפליגים עמו אל חצרות שליטים בצפון אפריקה ובאירופה, אל בתי משפט, בתי סוהר ותקריות רחוב אלימות, וכן אל נבכי נשמתם של יהודים ומומרים, שגם מאה שנים ויותר אחרי אותו גירוש מחפשים את זהותם ואת מוקדי הזדהותם. מהתעודות הקשורות בהם עולה, כי המולדת בה"א הידיעה מבחינתם נותרה ספרד: הכמיהה לחזור לספרד פועמת בלבם וכדי לשוב אליה הם מביעים נכונות להתנצר ולנצר את בני משפחתם. עם זאת, רוב בני המשפחה שומרים במידה זו או אחרת של אדיקות על נאמנות ליהדות: מתברר, למשל, ששמואל פאלאצ'ה מקיים דיני כשרות גם כשהוא מפליג למסע של שוד ימי. כפילות כזו – כמיהה לחזור לספרד גם במחיר של המרת

דת מצד אחד עם הקפדה על סממני התרבות הייחודית מהצד האחר – מתגלה גם בקרב קבוצת המגורשים האחרת, ספרדים ממוצא מוסלמי, המוריסקוס.

הספר על פאלאצ'ה פותח חלון חשוב מאוד אל עולמם של גולי ספרד ממוצא מוסלמי, שעליו לא פורסם כמעט דבר בשפה העברית. הספר דן בקווי הדמיון ובקשרים בין היהודים גולי ספרד לבין צאצאי המוסלמים הספרדים שהתנצרו בכפייה בעשורים הראשונים של המאה השש-עשרה. על אף שהיו נוצרים לפחות להלכה ובניגוד לצאצאי יהודים שהמירו דתם, המוריסקוס גורשו כולם מספרד בין השנים 1609 ל-1614. גירוש אוכלוסייה זו – כ-300 אלף נשים, גברים וילדים – היה אפוא טיהור אתני מובהק, הראשון מסוגו באירופה המערבית. הם היגרו ברובם לצפון אפריקה, אבל לא התקבלו שם בזרועות פתוחות על-ידי האוכלוסייה המקומית, כפי שקונברסוס (יהודים מומרים) שביקשו לחזור ליהדות לא התקבלו בנקל על-ידי הקהילות היהודיות במקומות שאליהם עברו. כתוצאה מכך, בני שתי קבוצות המיעוט הללו, שלא באו כמעט במגע אלה עם אלה בחצי-האי האיברי, החלו משתפים פעולה בארצות הגירתם, הן מתוך אינטרסים כלכליים והן בגלל חווית הדחייה המשותפת. העליות והמורדות ביחס של שלטונות מרוקו אל מגורשי ספרד משתי הקבוצות הן דרך מיוחדת לעקוב אחרי התהפוכות במרוקו מסוף המאה החמש-עשרה ועד אמצע המאה השבע-עשרה: הניסיונות למודרניזציה, המאבקים, התחרות עם מדינות אירופה והיחסים הדיפלומטיים עמן, מגפות, מרידות ושערוריות.

פרשה דרמטית במיוחד, הקושרת את פאלאצ'ה ליחסים בין מרוקו להולנד, צרפת וספרד, היא הגנבה של אוסף הספרים הגדול של הסולטן של מרוקו שהגיע לבסוף לספריית האסקוריאל שבספרד (עמ' 122-124). הסיפור הזה מעלה סוגיות חשובות. בראש ובראשונה היחס לספרים: העובדה שהסולטן, מולאי זידאן, ראה באוסף כתבי היד שברשותו, כ-4,000 פריטים, את האוצר החשוב לו יותר מכול. בשעת סכנה לשלטונו הוא הפקיד את אוצרותיו בידי הקונסול הצרפתי על מנת שיביא אותם למשמורת בצרפת ובתמורה שחרר את כל השבויים-העבדים הצרפתים שבשטחו. ואולם, האוניה הצרפתית נשדדה על ידי הצי הספרדי ורכושו של הסולטן נלקח לספרד. שורה שלמה של מאמצים דיפלומטיים (שבכמה מהם היו שותפים שמואל ומשה פאלאצ'ה) נעשו במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה כדי להכריח את הצרפתים לפצות את שליטי מרוקו ולכפות על הספרדים להחזיר את אוסף הספרים – אך ללא הצלחה. מלבד ההליכים הדיפלומטיים בין מדינות המגרב לכמה מדינות באירופה, באים לידי ביטוי בפרשה זו אף כל הרכיבים של "כלכלת הפדיון": שוד ימי, הערכת שווי השלל, דרכים לשחרור שבויים-עבדים והשימוש במתווכים. נושא זה נדון כיום במחקרים לא מעטים שחשפו את ההיקף המדהים של פעילות פיראטים וקורסרים (שודדי ים ברשות של אחת המדינות) בחטיפת בני אדם מאוניות ומישובי חוף, שעבודם, ושחרורם תמורת כופר או המרת דתם. פעילות זו הייתה דו-סיטרית וחלה במרוצת המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה על מיליוני בני אדם: נוצרים שנפלו בידי הקורסרים העות'מאנים ומוסלמים שנפלו בידי ספנים נוצרים, וכן מסדרי נזירים שהוקמו לצורך שחרור עבדים ועוד מתווכים רבים אחרים (ראו, למשל, ספרו של דניאל הרשנזון, *The Captive Sea*, שעתידי לראות אור בעברית בסדרה "בלשון עבר" של החברה ההיסטורית הישראלית והוצאת מאגנס). אין זה מפתיע אפוא לגלות שסוחרים יהודים היו מעורבים בפעילות הכלכלית הזו, כפי שהיו גם בסחר בעבדים אפריקאים.

עם זאת, בצד הדרמות הבינלאומיות, המחקר על פאלאצ'ה חושף גם את היחסים המורכבים בתוך המשפחה היהודית ואת המחלוקות שהתגלעו בקרב הקהילות בתקופה זו של תהפוכות ומשברים: נישואי קרובים (שמקשים לעתים על זיהוי ברור, בין היתר בגלל שמות חוזרים); בן סורר ומורה הגורם להוריו להסגירו לידי השלטונות; המרות דת וקשרים שמוסיפים להתקיים בין בני משפחה יהודים ומומרים; ויחס אמביוולנטי של הקהילה אל אישים מסוגו של פאלאצ'ה, כלומר יהודים מצפון אפריקה וכאלה שבאים כשליחיו של שליט זר. בפרק האחרון (עמ' 177-180) מתארים מחברי הספר את

ההשפעה שהייתה לתנועת השבתאות – השבר הגדול בעולם היהודי – על בני משפחת פאלאצ'ה באמסטרדם ובמרקש.

מרסדס גרסיה-ארנל וחרארד ויכרס הם היסטוריונים מהשורה הראשונה החוקרים בעיקר את תולדות המוסלמים בחצי-האי האיברי ואת המוריסקוס לפי הגירוש ואחריו. במהלך עבודתם בארכיונים בספרד הם נתקלו בתעודות הקשורות במשפחת פאלאצ'ה והחליטו להוסיף לעקוב יחד אחר מעלליו. המהדורה הראשונה של ספרם עוררה עניין רב והוא יצא מאז במהדורות נוספות ובתרגום לשפות אחרות והלך והתרחב ככל שנחשפו מסמכים נוספים. תוך כדי העבודה על תרגום הספר לעברית (מן המהדורה ההולנדית המעודכנת) הוסיפו המחברים הקדמה מיוחדת, תת-פרק חדש, עוד תעודות ועדכון של הביבליוגרפיה. לפניכם אפוא ספר מיוחד במינו: מחקר אקדמי מדוקדק, עלילה מרתקת, תעודות ארכיוניות ובהן מכתבים ודיווחים המאירים את האירועים מזוויות שונות, ובעיקר – דיון מעמיק במשפחה יהודית בהקשר המוסלמי והנוצרי בעת החדשה המוקדמת.

פרופ' אמריטה מירי אליאב-פלדון, מהחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב, חוקרת את העת החדשה המוקדמת בתולדות אירופה וכיהנה כיו"ר החברה ההיסטורית הישראלית בשנים 2019-2015

עקבו אחרינו בפייסבוק וקבלו עדכונים על מאמרים חדשים